

явленнями, характерними для греко-латинському обществу поздней античности.

Источники и литература

1. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. – Москва: CODA, 1997.
2. Тахо-Годи А. А. Греческая Мифология. – М. Искусство, 1989.
3. Шенкао М. А. Смерть как социокультурный феномен – Киев: Ника центр, 2003.
4. Еврипид. Медея. // Античная литература. Антология. Греция. – Т. 1.- М.: Высш. Шк., 1989.
5. Анакреонт. Поредели, побелели // Античная литература. Антология. Греция. – Т. 1.- М.: Высш. Шк., 1989.
6. Софокл. Антигона. // Античная литература. Антология. Греция. – Т. 1.- М.: Высш. Шк., 1989.
7. Суицидология прошлое и настоящее. М.: Когито – центр. 2001.
8. Пифагор. Золотой канон. Фигуры Эзотерики. – М. Эксмо, 2001.
9. Платон. Федон, Пир, Федр, Парменид. – М.: Мысль. 1999.
10. Диоген Лаэртский. О жизни учениях и изречениях знаменитых философов. Книга X. Эпикур. – Москва: Мысль, 1979 год.
11. Дюркгейм Эмиль. Самоубийство. // Суицидология прошлое и настоящее. – М.: Когито – центр. 2001.

Небилиця Н.В.

МЕНТАЛІТЕТ ЯК СВІТОГЛЯДНА ТА ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

Дана стаття присвячена проблемі визначення поняття «менталітет».

Метою статті є дослідження менталітету як складного, багаторівневого та інтеграційного явища духовного буття людини, етносу, нації.

Поставлена мета передбачає різнобічний підхід до даної проблеми, який реалізується в такій послідовності завдань:

- 1) простежити історію появи даного терміну і введення його в науковий оборот;
- 2) розкрити головні риси менталітету;
- 3) розглянути різні підходи до тлумачення терміну «менталітет» (психологічний, антропологічний, філософський) ;
- 4) виявити співвідношення понять «менталітет» та «ментальність», «національний характер», «суспільна свідомість», «спосіб мислення».

Вивченням менталітету займаються відомі вчені зарубіжжя та України, серед яких: М. Блок, Л. Февр, Ле Гофф, М. Пруст, Ж. Дюбі, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, В. Вундт, Г. Г. Шпет, Г. Тріандіс, М. Хайдеггер, З. Фрейд, М. Бердяєв, П. Сорокін, М. Лоський, К. Кавелін, М. Трубецькой, П. Савицький, І. Пантін, А. Ахієзер, К. Абульханова, А. Брушлинський, Б. Гершунський, Л. Смірнов, І. Дубов, К. Кас'янова, М. Грушевський, Д. Чижевський, М. Костомаров, В. Липинський, І. Франко, В. Шинкарук, В. Кас'ян, М. Попович, В. Горський, А. Бичко, І. Бичко, В. Храмова, І. Старовойт, О. Киричук, Є. Бистрицький, О. Кульчицький, М. Шлемкевич, Ю. Канигін, І. Кресіна, Ю. Римаренко, Н. Тархова, В. Чмир та інші.

В даний час з поняттям «менталітет» зв'язується розуміння й оцінка різних процесів, що відбуваються в суспільстві.

Категорія «менталітет» веде своє походження від прикметника «mentalis», який з'явився в XIV столітті і позначав в середньовічній схоластиці приналежність розуму, розсуду, інтелекту. У науці поява терміна відбулася поступово з розмовної мови. Його почали використовувати етнологія, психологія, антропологія. Важливу роль у розробці даного поняття варто відвести французькій школі «Анналів». Саме французьким ученим М. Блоку і Л. Февру належить заслуга введення цієї категорії в науковий оборот. Вони й їхні учні розробляли її в рамках антропологічних досліджень і багато в чому сприяли тому, що поняття менталітету придбало статус загальнонаукового. Термін знайшов великий дослідницький потенціал, їм зацікавилися представники соціальних і гуманітарних наук, серед яких варто виділити насамперед лінгвістику, культурологію, етнографію, соціологію і політологію [6, с. 132-133].

Феномен менталітету – субстанція духовна, котра має давньоісторичне походження і пов'язана із індивідуальними, груповими й суспільними інваріантами поступового розвитку як похідних складових культури народу, його релігії, життєустрою, філософських ідей, освіти, буденності [13, с. 28].

Разом з тим, менталітет – це своєрідна «квінтесенція культури». В ньому фіксуються найістотніші, історично усталені особливості світосприйняття, світовідчуття й світобачення певної людської спільності, глибинні засади індивідуальної і суспільної свідомості, вчинків і поведінки.

Ментальні цінності характеризуються підвищеною стійкістю та інертністю, протидіючи насильницьким деформаціям і форсованим революційно-реформаторським перетворенням, припускаючи тільки еволюційний шлях скільки-небудь істотних й тим більше незворотних змін [2, с. 18]. «Інерція є історичною силою виняткового значення. Менталітети змінюються більш повільно, ніж що-небудь інше, й їхнє вивчення учить, як повільно прямує історія» [8, с. 14].

Французький учений Ле Гофф відзначає, що менталітет подібний до інерційності. Люди, які створюють машини, несуть у собі свідомість ремісників (водії автомобілів недалеко відійшли від тих, хто їздив верхи, а фабриканти XIX ст. сильно нагадують селян, якими були їхні батьки і діди [4, с. 41].

Водночас стабільність менталітету не є абсолютною. Борис Гершунський вважає, що його треба не лише вивчати, а й за певних умов коригувати змінами і перетвореннями. Зокрема, він пропонує реалізувати у повному цільовому, змістовному і методичному обсязі менталеутворювальні функції освіти як щодо окремої особистості, так і соціуму в цілому [13, с. 28].

Отже, менталітет – це не модне поняття, а наукова категорія, яка відбиває визначене явище, що

корениться в глибинах народного життя, і фіксує стабільні, устояні характеристики духовності. Актуальність даної категорії для сучасної України визначається прагненням зрозуміти, які задачі і цілі стоять перед країною і що вона повинна робити для їхнього здійснення. Зрозуміло, було би помилкою вважати вивчення українського менталітету вирішальною умовою виходу України з кризи. Але, як показує досвід, без урахування менталітету у всіх його аспектах (особистісному, спільнісному, регіональному) важко буде домогтися позитивних результатів.

В даний час багато вчених з побоюванням відносяться до використання терміна «менталітет». Пояснюється це низкою причин, сама головна з яких полягає в тому, що, як і раніше, спостерігається категоріальна невизначеність у відношенні даного поняття. У працях тих, хто спробував запропонувати своє визначення, дуже помітні дисциплінарні особливості сформульованих дефініцій. На базі вивчення кожного з заявлених підходів умовно виділимо три основних: психологічний, антропологічний і філософський. Виділення саме цих підходів не означає, що інші дисципліни не займаються дослідженням даної проблеми. Так, до її психологічного розуміння близька позиція лінгвістів, які шукають у мові відображення специфічного буття нації (наприклад, роботи Г.Д. Гачева, В. Іванишина і Я. Радевич-Винницького). Антропологічне розуміння використовується історичними науками. Цю точку зору розділяє й етнографія. Тут доречно згадати Л.М. Гумільова з властивим йому уявленням про принципи відокремлення етносів (модель етнічного протистояння «ми – не ми»). І, нарешті, філософське розуміння менталітету як одного з особливих природних і суспільних явищ припускає звертання до цього ракурсу всіх галузей соціальної науки. Усупереч прагненню до універсальності, акценти дозволяють охарактеризувати специфічне бачення досліджуваного предмета представниками кожного напрямку.

Психологічний підхід. Психологи були одними з перших, хто побачив у менталітеті наукову категорію, однак лише деякі відважуються на її дефініцію. Помітимо, що зарубіжні дослідники звичайно обмежуються короткими визначеннями, які тільки закріплюють існуючу термінологічну невизначеність.

Українські психологи в останні роки виявляють чималу цікавість до феномену менталітету. Наприклад, А.С. Баронин дає таке визначення: «Менталітет – це соціально-психологічне явище, яке відображає духовний світ людини чи соціальної спільності, епохи чи етнокультури». Серед російських вчених у цьому зв'язку слід відзначити К.А. Абульханову, А.В. Брушлинського, Л.М. Смірнова, І.Г. Дубова. Але лише в роботах останнього міститься спроба систематизації психологічних поглядів для адекватної дефініції. На думку Дубова, «менталітет – це деяка інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, котра дозволяє описати своєрідність бачення цими людьми навколишнього світу і пояснити специфіку їхнього реагування на нього» [9, с. 10].

На перший план, таким чином, виступає рефлексія людини на зовнішню дійсність, оригінальність сприйняття цієї дійсності через призму відповідного культурного середовища. Дослідники-психологи намагаються знайти елементи, які створюють це своєрідне сприйняття і реагування індивіда. Центральним елементом у даному випадку виступає архетип. К. Кас'янова вважає, що є ряд предметів чи ідей, по своєму емоційно пофарбованих для представника кожної культури. При відображенні у свідомості вони стають імпульсом до визначеної дії. Зв'язку «предмет-дія» Кас'янова і називає соціальним архетипом. На її погляд, він тісно зв'язаний з ціннісною структурою особистості, що «занурена в архетипи» [5, с. 32].

Отже, специфіка психологічного підходу містить у собі, по-перше, розкриття менталітету як характеристики індивідуальної свідомості; по-друге, рефлексію індивідом навколишньої реальності як основний спосіб ментального прояву; по-третє, підкреслення ролі, яку грає культура в даному середовищі як основний фактор, що формує менталітет.

Антропологічний підхід. Розуміння менталітету антропологами дуже неоднозначно. З одного боку, це характеристика індивідуального мислення (і в цьому змісті менталітетом є деяке «довгочасне» становище людської поведінки), однак, з іншого боку, підкреслюється, що свідомо рефлексія і розумовий процес не є ментальною основою. Важливі неусвідомлювані елементи, які присутні у виді «колективного способу думки».

Антропологи фіксують сталість менталітету, його статичність, але разом з тим і його відносну мінливість, тому що він є механізмом, який визначає реакцію на навколишній світ. У термінології антропологів менталітет виражається через поняття «загальної настанови», зв'язаної з поведінковими характеристиками, яка одночасно не залежить від свідомої рефлексії. Іншими словами, менталітет може бути зрозумілий як система відносно міцних стереотипів, оскільки з необхідністю відбиває визначені статичні властивості соціального типу, що склалися в процесі практики.

Філософський підхід. Філософія досить давно підійшла до розгляду явища менталітету. Хоча сам термін не використовувався, однак розгляд цього явища був зв'язаний із проблемою національного характеру, що піднімалася з XIX століття.

Особливість філософського тлумачення полягає в тому, що менталітет осмислюється з двох позицій: з точки зору онтології – як реальний феномен, що об'єктивно існує, і з точки зору гносеології – як теоретичний конструкт, інструмент дослідника, змодельований з метою більш повного пояснення складного суспільного комплексу. Узагалі менталітету придається функція інтерпретаційної моделі, яка виражає одну зі сторін буття соціальних спільностей.

Володіючи інтегративним потенціалом, ця категорія відкриває можливість осягти в комплексі відмітні риси різних інтерпретаційних схем. Б.В. Марков відзначає, що дане поняття «покликане заповнити спрощену модель свідомості, у якій пануючим центром виступає раціональність, до того ж змодельована за зразками інструментальної і цілераціональної дії» [7, с. 80]. Воно, як видно, охоплює не тільки знання, світогляд, ідеологію, але й емоційно-образні, духовно-ціннісні уявлення.

Теорію менталітету розвивав, зокрема, І.К. Пантін, який підкреслював його масовий характер, обумовленість історичною долею народу, визначену передзаданість [10].

А.С. Ахиезер, навпаки, наголошує на динаміці поняття як його основній функціональній якості. Він вважає, що менталітет це «стійкий ізоморфізм, властивий культурі» і «особливий спосіб організації, структури освоєння, осмислення через систему основних цінностей» [1, с.189–190]. У такому розумінні важливо, що це той соціальний продукт, який базується на зміні розумових характеристик індивіда під впливом мінливих характеристик діяльності.

Розробки філософів не залишають сумнівів у подвійності природи розглянутої категорії, яка обумовлена статичністю, котра творить одну з іманентних її властивостей, і мінливістю, тому що при відсутності динаміки оперування цим терміном утрачало би сенс. Безперечно, науковий аналіз менталітету повинний включати емоційний і ціннісний аспекти життя соціальних груп, а також їхню духовну специфіку [6, с. 134].

Більш широкому використанню терміна «менталітет» перешкоджає ототожнення його з ментальністю. У ряді праць це розходження не враховується, однак воно все-таки існує.

На відміну від менталітету, під ментальністю слід розуміти частковий, аспектний прояв менталітету не стільки в умонастрої суб'єкта, скільки в його діяльності, зв'язаної чи запливаючої з менталітетом. Тому в звичайному житті найчастіше доводиться мати справу з ментальністю, ніж з менталітетом, хоча для теоретичного аналізу важливіше останній. Наприклад, американський учений Д. Філд указує, що менталітет корениться в матеріальному житті і широко розповсюджений серед значної частини населення. Він безпосередньо впливає на економічні, політичні і соціальні відносини. На його думку, «менталітет мовчазлив: він виявляється скоріше в діяльності, ніж у мові чи в явному уявленні» [8, с. 8].

Т.В. Іванова вважає, що «коли в якості суб'єкта виступає політична група чи група економічних реформаторів, то неминуче виникнення «політичної» чи «економічної ментальності», які більш правильно називати менталітетом» [3, с. 170].

Певний інтерес представляють погляди на менталітет П. Сорокіна. У ряді праць він говорить про ментальності, про ментальний рівень стосовно до визначених груп людей. «Кожне наступне покоління стає неминучим спадкоємцем попереднього. Живучи і діючи, нащадки, у свою чергу, вносять у цю спадщину результати свого життя і праці, на попередніх шарах соціального середовища вони залишають новий соціальний шар. Таким чином, соціально-психічне середовище товщає, росте, осідає і видозмінюється з кожним поколінням. Усе товстіше і товстіше стають стіни соціально-психічного середовища. Усе сильніше і сильніше визначають вони життя і діяльність нових поколінь» [11, с. 175]. П. Сорокін відзначає, що «ми живемо мертвими», «нами, насамперед, керують мертві», тобто усі покоління, що колись жили раніш нас.

«Життя, доля і діяльність кожного покоління визначені життям і діяльністю попередніх поколінь...

Кожне наступне покоління сковане нерозривним ланцюгом з попереднім. Воно може загинути, але розбити цей ланцюг безсилно» [11, с. 175].

Найчастіше менталітет ототожнюють з національним характером, що також неправильно. На відміну від національного характеру, менталітет сягає коренями в глибинні основи соціального життя. Менталітет аж ніяк не тотожний національному характеру, оскільки включає самосвідомість, самоідентифікацію, уявлення про минуле й майбутнє того суспільного середовища, у якому живе людина, а також соціально-ціннісні орієнтації, звички, традиції, професійну діяльність.

У ході дослідження автор прийшов до наступних **висновків**:

1. Менталітет є складною ієрархічною системою, що визначає спрямованість людини, окремих соціальних груп, нації в соціумі, їхні цілі і мотиви життєдіяльності.

2. Цінність менталітету як науковому поняттю додає великий аналітичний заряд, використання якого, безумовно, сприяє ретельному осмисленню результатів емпіричних досліджень, особливо зв'язаних із практичним перетворенням системи цінностей і людською поведінкою.

3. Необхідне чітке відокремлення менталітету від таких понять, як «ментальність», «національний характер», «суспільна свідомість», «спосіб мислення», тому що в іншому випадку категоріальна цінність аналізованого нами поняття низька.

Джерела та література

1. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. – Т. III. – М., 1991.
2. Гершунский Б.С. Философия образования. – М., 1998.
3. Иванова Т.В. Ментальность, культура, искусство // Общественные науки и современность. – 2002. – №6. – С.168-177.
4. История ментальности, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996.
5. Касьянова К. О русском национальном характере. – М., 1994.
6. Кусов В.Г. Категория ментальности в социологическом измерении // Социс. – 2000. – №9. – С.132–135.
7. Марков Б.В. Разум и сердце: история и теория менталитета. – СПб., 1993.
8. Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). – М., 1992.
9. Ментальность россиян (специфика сознания больших групп населения России) / Под ред. Дубова И.Г. – М., 1997.
10. Российская ментальность. Материалы «круглого стола» // Вопросы философии. – 1994. – №1. – С.15-32.
11. Сорокин П. Общедоступный учебник по социологии. Статьи разных лет. – Пг., 1919; М., 1994.
12. Тархова Н. Вплив національного менталітету на формування політичної культури // Нова політика. – 2002. – №2. – С.52–54.
13. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: Наукове видання. – Тернопіль, 2002.